

ters since the 18th century as it became the pottery center, which united neighbor villages. During 1807–1828 faience factory of the Branytsky Brothers worked here. More than one hundred of local potters worked there. Since the second half of the 19th century clay dishes and fire resisting bricks from Dybyntsi were sold far beyond the region. At the early 20th century art ceramics of Dybyntsi potters won the first prize in Kyiv Region. In 1913 works of local masters – Kalenyk Masiuk, Yelysei Protsenko, Borys Breus, Kyrylo Rodak, Zosym and Yatrop Masiuk – were marked at All-Russian home-produced exhibitions in Kyiv and Saint-Petersburg. Complete list of the gathering is given. It includes 20 objects – bowls, gourds, pots, cup, lid, jars, “makitra” (pot for grinding poppy seeds), “bynchyk” (jar with handle above). Short review of history of Dybyntsi ceramic collection in museum forming is given. As during the Second World War (1939–1945) most of funds documents were lost in the ruining fire, which almost destroyed the museum building and part of its collection, it is difficult to find out concrete source of each object coming. Though according to preserved numbers at seven bowls we can get to know, that they originate from the collection of the private museum of Kateryna Skarzhynska in Kruhlyk village Lubny district. She gave her gathering to the Museum of Poltava Huberiniia Zemstvo in 1906.

Their morphological and typological peculiarities of dishes are observed. The most numerous group unites bowls. They are divided according to their form and size. The whole collection is also analyzed according to type of decoration. Groups of items decorated with pictures of animals, plants and geometrical elements are outlined.

Special attention is paid to restoration of Dybyntsi dishes by conservators from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, minding their great historical value and expositional potential.

Key words: ceramics, dishes, pottery, collection, restoration, Dybyntsi, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

REFERENCES

1. Shkolna, O. Dybynetska faiansova fabryka hrafv Branytskykh na Kyivshchyni [Dybyntsi faience factory of the Branytsky brothers in Kyiv region]. Retrieved from <http://www.elibrary.kubg.edu.ua> [in Ukrainian].
2. Ovcharenko, L. (2017). *Honcharne shkilnytstvo yak vyznachalniy faktor tvorchoho rozvytku ukrainskoho tradytsiynoho honcharstva (1894-1941)* [Pottery schooling as determinant of creative development of Ukrainian traditional pottery (1894-1941)]. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo. [in Ukrainian].
3. Danchenko, O. (1969). *Narodna keramika Naddniproshchyny [Folk ceramics of the Dniپر River area]*. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
4. Poshyvailo, O. (2010). *Opishnianska maliovana myska dr. pol. 19 – poch. 20 st. [Opishnianska painted bowl of the second half of the 19th – early 20th cc.]*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo. [in Ukrainian].
5. Klymenko, O. *Ukrainska narodna keramika v ansambli tradytsiynoho zhytla: maliovana myska [Ukrainian folk ceramics in ensemble of traditional home: painted bowl]*. Retrieved from <http://www.etnolog.org.ua> [in Ukrainian].
6. Suprunenko, O. (2000). *Dolia kolektsii muzeiu K. M. Skarzhynskoi [Faith of K. M. Skarzhynska's museum collection]*. *Muzei, Metsenaty. Kolektsii*, pp. 9–18. [in Ukrainian].
7. Conservation passport CP-307 (2016). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
8. Conservation passport CP-305 (2016). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
9. Conservation passport CP-376 (2017). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
10. Conservation passport CP-377 (2017). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
11. Conservation passport CP-490 (2018). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
12. Conservation passport CP-540 (2019). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
13. Conservation passport CP-596 (2019). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].

*Стаття надійшла до редакції 19.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК 069(477-25)«193»

**А.С. Яненко
І.М. Олексюк**

КИЇВСЬКИЙ АНТИРЕЛІГІЙНИЙ МУЗЕЙ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ 1930-х рр. (ВОЛОДИМИРСЬКИЙ ФІЛІАЛ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНОГО ГОРОДКА)

Статтю присвячено Київському (Всеукраїнському) антирелігійному музеєві – філіалу Державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнський музейний городок», що функціонував протягом першої третини 1930-х рр. у Володимирському соборі. Наведено перспективний план експозиції музеєфікованого храму на підставі тогочасних публікацій, архівних документів, фотографічних знімків та збережених інвентарних книг заповідника; реконструйовано зміст виставкових груп, відтворено музейні тексти та окреслено склад історико-культурних і мистецьких пам'яток, використаних у експозиційній діяльності Володимирського філіалу. Залучено до наукового обігу маловідомі візуальні джерела з історії київського музейництва першої третини 1930-х рр. з колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». Проілюстровано основні технології політизації музейної справи й методи антирелігійної пропаганди за радянських часів.

Ключові слова: Київський (Всеукраїнський) антирелігійний музей, Всеукраїнський музейний городок, експозиція, музейна колекція, пропаганда, Київ, УСРР, 1930-ті рр.

Протягом останніх років чимало дослідників звертаються до тематики ідеологій, технік емоційного впливу на соціум, маніпуляцій свідомістю суспільства та їхнього прояву на державному чи побутовому рівні, до проблематики конструювання ідентичностей у історичній ретроспективі. Ці студії актуалізовані, зокрема, й інформаційною війною – складовою гібридної російсько-української війни, яка сягає корінням щонайменше першої чверті XVIII ст., коли за правління Петра I формувалася якісно нова імперська концепція, покликана, серед іншого, поглинути та «перетравити» українську державність. Інструментами цієї війни були і є всі елементи культури, передовсім мова, мистецтво, наука та їхні матеріальні втілення – книги, живопис, скульптура, твори декоративно-ужиткового мистецтва. Ці об'єкти історико-культурної і мистецької спадщини протягом 1920–30-х рр. широко використовували для ідеологічних маніпуляцій, експонували в музеях, що за тоталітаризму виконували соціально-політичні замовлення радянської влади. Прикладом політизації музейництва, «переписування» і «підміни» змістів експонатів, активізації антирелігійної пропаганди та остаточної перебудови науки і культури на «марксистсько-ленінській рейки», що набули тотального характеру в інтелектуальному співтоваристві УСРР/УРСР між двома світовими війнами, є історія Київського (Всеукраїнського) антирелігійного музею – Володимирського філіалу Державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» (ВМГ). Створення й діяльність цього музейного осередку почасти висвітлена дослідниками/цями української гуманітаристики [1; 2, с. 319–331; 3]. Ці студії й маловідомі джерела, передовсім фотографічні знімки з колекції Національ-

Іл. 1. Співробітники Всеукраїнського музейного городка І.Т. Ковник (?), П.А. Карпенко, Ю.А. Лесневський, О.М. Жаров. 1930-ті рр.

ного заповідника «Кієво-Печерська лавра», спонукають конкретизувати структуру й наповнення експозиції антирелігійного музею у Володимирському соборі в Києві першої третини 1930-х рр.

Мета цієї розвідки – реконструювати експозиційний простір Володимирського філіалу ВМГ, залучити до наукового обігу маловідомі візуальні джерела з історії київського музейництва першої третини 1930-х рр., на прикладі музейних текстів філіалу проілюструвати основні технології політизації й методи антирелігійної пропаганди й агітації радянських часів, а також окреслити перспективи виявлення музейних предметів з Київського (Всеукраїнського) антирелігійного музею в сучасних колекціях України¹.

Володимирський собор у Києві ухвалили закрити і перетворити на антирелігійний музей постановою ВУЦВК УСРР від 5 серпня 1929 р. Організацію новоутвореного музейного осередку доручили Всеукраїнському музейному городку – заповіднику на теренах Києво-Печерської лаври. Утім, фактичні роботи з улаштування філіалу розпочали лише на початку 1930 р. – «на п'ятому місяці бюджетового року, без жодних заздалегідь передбачених асигнувань» [3, с. 436–437]. 29 квітня 1930 р. офіційно завідувачем Київського антирелігійного музею призначили Павла Андрійовича Карпенка (1904–?) [4, с. 173] (іл. 1).

Ще на початку 1930 р. П.А. Карпенко запропонував

1. Висловлюємо щирі вдячність колегам та однодумцям Наталі Онопрієнко, Аліні Вариводі, Інні Івакіній, Наталії Батенко, Анні Титаренко за надану допомогу, консультації, підтримку і всіляке сприяння у підготовці цієї статті.

«Проспект організації Всеукраїнського антирелігійного музею (у Володимирському соборі) з деталізацією розташування музейної експозиції», де виклав основні організаційні засади філіалу та очікуваний тематичний зміст музеєфікованого простору храму. При утворенні антирелігійного музею мали врахувати «специфічні фактори релігійного життя на Україні, які протягом минулих століть формували активні релігійно-монархічні осередки, одним з яких в Києві був Володимирський собор»², роль храму «як центру монархічної і релігійної пропаганди», художню цінність пам'ятки, що мала «підсилювати загальний науково-музейний і агітаційно-пропагандистський антирелігійний антураж». Експозицію філіалу планували систематизувати за відділами і групами. В основному просторі храму (т. зв. «І-й поверх») – відділ «Володимирський собор як осередок монархічної реакції» з експозиційними групами «церковна торгівля» (віттарна частина), «християнство і “святі” князі» (правий і лівий приділи), «хрещення Руси-України» (хрещальня), «християнські свята» (праворуч від віттаря), «мистецтво на послугах церкви». Основне завдання цього відділу вбачали у тому, щоб «на конкретному музейно-антирелігійному матеріалі глядач міг скласти собі систематичний висновок про причини, розвиток і модернізацію християнства на Україні і переконалість

2. Цитати подано мовою оригіналу зі збереженням усіх орфографічних і стилістичних особливостей, скорочені слова, крім загальноновживаних скорочень, розшифровано у квадратних дужках, пунктуація узгоджена із сучасними нормами українського правопису без застережень.

в його реакційній ролі». На хорах собору (т. зв. «II-й поверх») запроєктували відділ «Церква проти науки й трудящих» з експозиційними групами «походження християнства на Україні», «релігія і контрреволюція», «наука і релігія про походження світу й людини», «релігія й медицина», «релігія й сільське господарство», «релігія й жінка», «марксизм і релігія», що мали на меті «розгортати перед глядачем картину минулого, яка своїми різкими прикладами з історії розвитку християнства на Україні буде стимулювати глибоке наукове розуміння сучасної войовничої атеїстичної боротьби проти релігійної ідеології та сприятиме розповсюдженню серед мас марксистського світогляду» [5, арк. 1–13в.].

У «Проспекті» П.А. Карпенко деталізував тематику і запропонував «перспективне окреслення» кожної експозиційної групи. «Церковна торгівля» мала охопити сюжети з історії торгівлі «напередодні розвитку християнства» та «в добу князівського володіння», київського купецтва, монастирів, розповісти про торгівлю сіллю, рибою, борошном, горілкою, реліквіями, мощами, банківські вклади церкви за «доби торговельного та промислового капіталізму», висвітлити церковну торгівлю у 1905 р., напередодні Першої світової війни, протягом подій 1917 р. тощо. Група «Церква й «святі» князі» у перспективі містила такі теми як «клясова роля представників християнського культу», «панування земне продовжується й на небі», ««святі» князі на послугах церкви», «князівство як визискувач трудящого люду», ознайомлювала відвідувача із князем Володимиром, княгинею Ольгою, Олександром Невським, Андрієм Боголюбським, святими Костянтином і Оленою, Борисом і Глібом, патріархом Філаретом та ін. Експозиція «Хрещення Руси-України» передбачала 20 складових, зокрема «поганські вірування предків слов'ян», «торгівля Київ», «розвиток купецтва», «київське купецтво у Візантії», «запозичення християнських вірувань», «роля купців-християн», «охрещення киян», «охрещення Руси й побут», «охрещення й церковна догматика», «охрещення й мистецтво», «охрещення в творах Васнецова», «кн. Володимир як фундатор охрещення Руси-України» тощо. Група «Християнські та революційні свята» відображала тогочасне заідеологізоване бачення походження християнських свят та їхню «клясово-політичну роллю», ключовими моментами цієї експозиції мали стати оповіді про Воздвиження Хреста Господнього, Покрову Пресвятої Богородиці, Водохреща, Різдво, Великдень; заплановано тематичні розділи «свята притуплюють політичну свідомість», «свята – день мобілізації ворожих сил», «свята в місті», «свята на селі», «свята й п'ятиденка», «революційні свята – безвірницькі свята» і т. п. Про розвиток мистецтва в Україні, зразки церковного мистецтва в містах, вплив Візантії та Італії, історію будівництва, створення розписів і оздоблення Володимирського собору в Києві, а також пролетарське мистецтво мала розповісти група «Мисте-

Іл. 2. Відбиток штамп Антирелігійного музею – Володимирського філіалу Всеукраїнського музейного городка у Києві. Перша третина 1930-х рр.

цтво на послугах церкви». Запроєктована експозиція «Релігія й контрреволюція на Україні» мала охопити 25 підтем: «1905 рік і релігія», «охранка й релігія», «9 січня [1905 р.] й релігія», «віدوزва церковного Синоду», «церковники й державна душа», «архиеп[ископ Холмський і Люблінський] Євлогій [(Георгієвський)]», «чорносотенець Антоній [(Храповицький)]», «церква про Ленські події», «церква та церковні війни, військове духівництво», «війна 1914 р. та релігія», «участь духівництва в війні», «матеріальна допомога церкви», «відозви, листівки, метелики», «чорносотенсько-церковний рух у Києві», «лютнева революція й церква», «липеневі дні і активізація духівництва», «жовтнева революція й релігія», «петлюровщина й церква», «деникинщина й церква», «окупація й роля духівництва», «чернецтво й революційний рух», «хресні ходи в Києві», «контрреволюційність активності духівництва», «погроми і релігія», «революційний Київ і релігійна контрреволюція». Група «Релігія – шкідник сільського господарства» розповідала про «зразки відсталої сільськогосподарської техніки», «культурну відсталість, [що] допомагає релігійному руху на селі», сільськогосподарський побут, свята Петра і Павла, Іллі, Покрови та їхню «виробничу суть», «освячення полів під час посухи», хресні ходи з молитвою про врожай, машинізацію сільського господарства, пролетарську сільськогосподарську техніку, хати-читальні у радгоспах, гучномовці та про те «як колективізація рятує селянство від злиднів». Тематику взаємодії церкви й жіноцтва – «поневолення жінки домашнім господарством», «нерівноправності жінки за царату», «культурної відсталості» й релігійності жінки, боротьби жіноцтва «за своє визволення», становища жінки у Великій Британії, Німеччині, Франції, Америці, участі жінок у подіях 1917 р., у «мирному соціалістичному будівництві», колективізації й «боротьбі за новий побут» – запланували відобразити у групі «Релігія й жінка». Експозиція «Марксизм та релігія» складалася зі змістовних блоків «соціальний лад та релігія», «марксиста про шкідливість релігії», «як знищити релігію», «релігійна та пролетарська мораль», а група «Наука й релігія про походження світу й людини» – «Земля

Іл. 3. Картина «Хрещення» у інтер'єрі Володимирського собору в Києві. Фотознімок 1932 р.? [КПЛ-Н-2718]

в світовому просторі», «походження Землі й сонячної системи», «геологічна історія Землі», «геологічна історія України», «походження людини», «первісна людина на Україні, людина льодовикового періоду», «як людина завойовувала земну кулю (від кам'яного ножа до Дніпрельстану та комбайна)» [5, арк. 2–3зв.].

У перспективі співробітники Всеукраїнського антирелігійного музею мали також розгорнути експозиційну групу «Знахарство в Україні», відділи релігійних спільнот, сучасної медицини і санітарного просвітництва, медицини «відсталих народностей» та медицини у священних книгах [5, арк. 4–4зв.].

П.А. Карпенко наголошував на доцільності улаштування початкової тимчасової експозиції Володимирського філіалу, яка б уможливила відкриття музею для відвідувачів вже у березні 1930 р. Такою експозицією мали стати «щити з написами й гасла»: «Пам'ятай, що боротьба проти релігії – є боротьба за соціалізм», «П'я-

тирічка – шлях до безрелігійного суспільства», «Замість церкви ми йдемо в Музей», «Колективізація сільського господарства збільшує ряди войовничих безвірників», «Тепер ми йдемо не до церкви, а в колгосп»; «Розвиток християнства на Україні підсилювався великими прибутками церковної торгівлі, яка від далеких часів князівського володіння до революції 1917 р. росла, ширилась і зміцнювалась», «Князя Володимира й інших, хто знущався з трудящого люду, хто надмірною експлуатацією кріпив спілку бога й царя, хто кров'ю трудівників заливав князівські престולי, таких церква визнавала святыми й прилучала до складу “равноапостольних”», «Для зміцнення економічно-торгівельних стосунків з Візантією кн. Володимир в 988 р. за допомогою збройної сили охрестив кіян, колишніх поганців, на християн. Запровадження християнства поповнило державну скарбницю новими скарбами тому, що князівська вдала забирала у поганців майно, а церква після цього одержувала їхні душі», «Церква уміло використовувала мистецтво до своїх послуг. Праці відомих майстрів: Васнецова, Сведомського, Катарбінського, Прахова, Нестерова і інших є доказ того, як Володимирський собор поступово досягав своєї мети: стати активним осередком чорносопної й класово-ворожої трудящим релігійної пропаганди» [5, арк. 1зв–2].

Урочисте відкриття Київського антирелігійного музею відбулося 17 квітня 1930 р., а на першотравневі свята «трудяща людність вперше оглядала собор як початок своєї нової роботи, просякнутої політичним змі-

том на фронті класової боротьби і соціалістичного будівництва» [6] (іл. 2).

9 травня 1930 р. на зборах Наукової колегії ВМГ П.А. Карпенко сформулював запит на видачу музейних предметів з секцій культів, металу й коштовного каміння та з Великої Печерської церкви, необхідних для експозиційної роботи Володимирського філіалу. Члени Наукової колегії ухвалили видати необхідні матеріали після огляду на тимчасове зберігання («користування») згідно зі списком, складеним завідувачем антирелігійного музею, до остаточного виявлення дублетності фондів та цільового комплектування філіалу [7, арк. 6].

Тоді ж, на початку травня 1930 р., П.А. Карпенко повідомляв, що за короткий час існування музею «пропустив 12 830 відвідувачів, але це принесло певні пошкодження стін та такий випадок хуліганства, коли порізали дві ікони, що свідчить за катастрофічне положення питання про наглядачів та екскурсоводів». До 1 червня вважа-

лося необхідним розгорнути відділи: медицина та релігія; церковна торгівля; початки християнства; мистецтво на послугах церкви; походження людини; атеїзм в Україні [7, арк. 6]. 28 лютого 1931 р. на засіданні науково-дослідного сектору ВМГ П.А. Карпенко зазначив, що у філіалі «охоронно переглянуто всі експонати», закінчено інвентаризацію, виготовлено декілька плакатів, підготовлено публікацію «Володимирський собор на службі царату», яку планували надрукувати як листівку-метелик, складено проєкт реекспозиції, а також розгорнуто нові відділи [7, арк. 41]. Відповідно до клопотання ВМГ перед Укрнаукою НКО УСРР про видачу паперу з метою видання антирелігійної літератури, навесні 1931 р. до друку підготували «Провідник по Володимирському антирелігійному філіалу» [7, арк. 69].

Протягом першого року роботи співробітники філіалу підготували для відвідувачів низку експозиційних груп, передбачених початковим «Перспектом»: «Володимирський собор на службі царатові» («Історія собору»), «Церковна торгівля», «Релігія і медицина», «Мистецтво на послугах церкви» («Мистецтво на службі церкви»), «Православ'я на Україні» («Культ Варвари», «Культ Володимира») [1; 2, с. 325].

На початку свого існування Київський антирелігійний музей отримав схвальну оцінку, головне досягнення філіалу ВМГ полягало у тому, «що він не відривається від сучасності», «не обмежує своїх завдань копанням в старих церковних речах, а організує матеріал так, щоб викривати контрреволюційну роль релігійників різних мастей та гатунків в різні історичні періоди і на даному етапі у всіх ділянках... соціалістичного будівництва: в індустріалізації, колективізації, культурній революції тощо». У відділі «Релігія й медицина» на конкретних матеріалах ілюстровано «шкоду релігії для здоров'я трудящих, як попівство ширило різні соціальні хвороби через причастя, цілування хрестів, мощів тощо», показано низку «експонатів-потвор, що народжуються від нездорових батьків», «в яких умовах була жінка за царату під час пологів (пологи в хліві з бабками) і виявлена роль релігії, що освячувала темряву, забобони і безкультурність». Співробітники музею розпочали підготовку нового розділу «Релігія та охорона здоров'я трудящих», де планували експонувати в окремих підвідділах матеріали щодо становища жінки-матері в радянський час, охорони її здоров'я, охорони дитини, дитсадків, ясел, пологових будинків тощо, і становища жінки та дитини «за царату та спілки з ним довгогрівих мракобісів». Тут планували висвітлити й охорону здоров'я та праці «за безвірницької влади трудящих»:

Лл. 4. Стінопис із серафимами у інтер'єрі Володимирського собору в Києві. Фотознімок 1932 р.? [КПЛ-Н-1250]

соціальне страхування, будинки відпочинку, курорти, санітарно-гігієнічні умови життя, «всі засоби лікування трудящих за останнім словом медицини». Як контраст радянській дійсності в експозиції демонстрували «релігійні “методи лікування” – «серію “небесних лікарів”»: Богородицю, Ісуса, Пантелеймона, Серафима Саворського і т. ін., а в окремій вітрині – всю «небесну поліклініку», де зазначено від якої хвороби «лікує», у які дні та який святий (розпис цієї «поліклініки» цілком серйозно опубліковано було київським духовним комітетом в 1910 р.). Філіал водночас розгортав відділ природознавства з експонатами про походження світу й життя. Антитезою цим матеріалам використовували сцени «створення світа» Господом у монументальному живописі храму. Запланований у центрі собору відділ «Соціалістичне будівництво і шкідництво релігії» мав унаочнити «всю шкідницьку клясову суть релігійників усіх гатунків, їхню боротьбу проти соціалістичного будівництва на фабриці, заводі; боротьбу проти темпів, проти поліпшення якості продукції, проти безперервки, 5-денки, раціоналізації і т. д.», розпові-

Іл. 5. Вхід до Володимирського філіалу Всеукраїнського музейного городка. Травень 1931 р. [КПЛ-Ф-4163]

сти про «релігійницьку агітацію проти колективізації, підпали колгоспів сектантами-куркулями, шкідництво їхнє при переведенні кампаній, терористичні виступи». Задля наповнення цієї експозиційної групи матеріалами співробітники філіалу виїздили до сіл, на заводи, налагоджували зв'язок зі сількорами і робкорами, аби виявити «живі сьогоднішні факти шкідництва релігійників». У музеї організували читальню [8, с. 9–10].

Протягом 1931 р. внесли зміни до експозиційних груп «Володимирський собор на службі царату», «Церковна торгівля», «Релігія та медицина», «Православ'я на Україні»; змонтували експозицію «Релігія й війна»; виготовили етикетаж у кількості 159 одиниць; отримали музейні предмети й допоміжні матеріали для групи «Походження людини» [9, арк. 63], яку відкрили для відвідувачів 1932 р. [10, с. 169].

З березня 1932 р. здійснили обстеження живопису Володимирського собору [11, арк. 23] і склали кошторис реставрації пам'яток малярства храму: картин «Різдво» («зароблення тиньком та офарбовка пошкоджених місць, закріплення шелушіння фарби, промивка закоптілости та запорошености»), «Преображення» («укріпити тиньк, грунт з фарбою, промити, загублені місця доробити фарбою»), «Адам і Єва» пензля В.М. Васнецова («укріпити грунт, промити запорошеність та закоптілість»), «Вхід в Єрусалим» і «Суд

Пілата» («укріпити тиньк, фарбу, промити»), «Воскресіння Лазаря» і «Розп'яття» («промити закоптелість та запорошеність»), «Хрещення» («укріпити відставання фарби, зняти холст з дошки, перенести фарбу на нове полотно та взяти на підрямок») (іл. 3), «Страшний суд» («укріпити місцями відставання ґрунту, промити закоптілість та запорошеність»), стінопис з серафимами («закріпити, заробити фарбою, загублені місця поновити») (іл. 4), а також орнаментацию на хорах («укріпити, загублені місця заробити»). Реставрацію мав виконати К.І. Кржемінський [12, арк. 23].

1932 р. у Володимирському філіалі функціонувала експозиція із загальною назвою «П'ятирічкою по релігії», яка «в художніх плакатах» демонструвала «перемогу соціалістичного будівництва над контрреволюцією, темрявою». Співробітники здійснили чергову реекспозицію наявних груп «в напрямку загострення їх антирелігійного змісту», оновили музейні тексти (етикетаж, плакати, гасла, написи – 71 одиниця), змонтували плакати «на бойові безвірницькі теми» під загальною назвою «Бльок – ист безвірника», розпочали працювати над новою експозиційною групою «Походження рослини та тварини», відкрити яку планували 1933 р. [9, арк. 16–17].

Навесні 1933 р. діяльність Володимирського філіалу, як і всього ВМГ, піддали нищівній критиці. Тодішній в. о. директора заповідника Василь Іванович Касій

Іл. 6. Фрагмент експозиційної групи «Церковна торгівля» Київського антирелігійного музею. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КІЛ-Ф-9572]

Іл. 7. Рака з часточками мощей святих XIX ст. у експозиції Володимирського філіалу ВМГ. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КІЛ-Н-1453]

Іл. 8. Фрагмент експозиційної групи «Релігія і медицина» Київського антирелігійного музею. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КПЛ-Ф-4174]

Іл. 9. Фрагмент експозиції відділу «Культ Володимира» Київського антирелігійного музею. Хори у північній частині Володимирського собору. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КПЛ-Н-2521]

наголошував, що керівництво Всеукраїнського антирелігійного музею застосовує практики «очковтирательства, користуючися з байдужості науково-дослідного сектору [ВМГ]»; відкрити 1 травня 1933 р. експозицію охарактеризував як «демонстрування скільки лубкових антинауково опрацьованих експонатів» [9, арк. 163].

18 червня 1933 р. розпочала роботу комісія з перевірки стану Володимирського музею в складі співробітників заповідника О.І. Михайловського (голова), В.М. Венгрженівської, О.М. Жарова і П.А. Карпенка, утворена відповідно до наказу ВМГ від 24 квітня 1933 р. Складено відповідний акт й здійснено фотофіксацію [13].

Улітку того ж року під час чистки радапарату ВМГ Павла Карпенка охарактеризували як «в музейній справі обізнаного слабо» і непридатного до керівної посади. 8 вересня 1933 р. він передав антирелігійний музей Л.Г. Браверман, членці КП(б)У, режисерці за освітою, котра обійняла посаду наукового співробітника II категорії ВМГ кількома місяцями раніше – у червні [13; 14, арк. 13, 14].

Відсутність згадок про Володимирський філіал у документації ВМГ з 1934 р. дає можливість припустити, що Київський (Всеукраїнський) антирелігійний музей припинив функціонувати наприкінці 1933 – на початку 1934 р.

Підставою для реконструкції змісту виставкових груп, відтворення музейних текстів та окреслення складу історико-культурних і мистецьких пам'яток, використаних у експозиційній діяльності Володимирського філіалу, кількість яких на травень 1931 р. сягала 2 500 одиниць зберігання [6], є візуальні джерела з колекції НЗ «Києво-Печерська лавра» (фотографічні знімки на скляних фотопластинах та відбитки – світлини), а також збережені інвентарні книги ВМГ, у яких зафіксовано «рух» музейних предметів з філіалу до основних фондосховищ заповідника протягом 1930–1933 рр.

Центральний вхід до Володимирського собору Києва (тодішня й сучасна адреса бульвар Тараса Шевченка, 20), перетвореного на філіал ВМГ, оформили вивіскою «Антирелігійний музей», хрести у екстер'єрному оздобленні храму «прикрили» п'ятикутними зірками. Ліворуч від входу розмістили гасло «Боротися проти релігії – це значить боротися за соціалізм» та інформацію, що музей відчинено щодня крім вихідних з 10 до 4; праворуч – заклик «Перетворимо осередки релігійної контрреволюції на вогнища соціалістичної безвірницької культури» й табличку з уточненням назви «Володимирський філіал Всеукраїнського музейного городка» [15] (іл. 5).

Експозиційну групу «Мистецтво на послугах цер-

Іл. 10. Гробниця святого Володимира, створена коштом відставного гвардії поручика О.С. Анненкова для Десятинної церкви в Києві. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КПЛ-Н-2709]

кві» («Мистецтво на службі церкви») втілили через пояснювальні музейні тексти пропагандистського змісту до стінопису й живопису собору. «На іконостасах та стінах Володимирського собору виображено: 1. Князь Володимир. 2. Цар Костянтин. 3. Князь Борис. 4. Князь Гліб. 5. Князь Мих[айло] Чернігівський. 6. Князь Мих[айло] Тверський. 7. Князь Андрій Боголюбський. 8. Князь Ол[ександр] Невський. 9. Князь Вол[одемир] Ярославич Новгородський. 10. Князь Мик[ола] Святоша Чернігівський. 11. Князь Довмонт Псковський. 12. Княгиня Ольга. 13. Цариця Єлена. 14. Княгиня Ірина. 15. Княгиня Євдокія. 16. Княгиня Февронія Муромська. 17. Княгиня Євфросинія Суздальська. Царів та княгинь – кривавих пропагаторів християнства на Україні» [16]. Планшети оповідали відвідувачам про кожного з «пропагаторів»: «Княгиня Євдокія, жінка кн. Дмитрія Донського, що на подяку духівництву за вірну службу князівському престолові, збудувала великого Вознесенського монастиря в Москві. В інтересах царату духівництво реклямувало

Лл. 11. Відвідувачі біля дерев'яної раки святої великомучениці Варвари на хорах Володимирського собору в Києві. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КІЛ-Н-3028]

його фундаторку як святу. Реакційні кола капіталістичної Росії, свого часу, намагались канонізувати кн. Євдокію, щоб відвернути увагу трудящих від клясової боротьби. Неканонізовану кн. Євдокію виобразив худ. [В. М.] Васнецов»; «Великий князь Олександр Невський, що нещадно визискував своїх поневолених підданців, огнем і мечем присмирюючи непокірних (повстання в: Новгороді, Суздалі, Ярославлі). Року 1380 Володим. боярство й церковники запроваджують культ свого патрона князя Ол. Невського. Цар Іоан III, щоб надати своєму царству належної релігійної величності, Стоглавому соборові дає наказа про негайну канонізацію низки вмерлих представників панівних кляс. До канонізованих потрапив і кн. Ол. Невський, мощі-кістки якого, як каже сама церква, 1491 р. «огорели». Року 1723 Петро I, надаючи новій столиці С.-Петербургу «релігійної освяченості» наказує т. зв. мощі Ол. Невського перевезти в Петербург. Худ. Васнецов виобразив Ол. Невського як князя-бога в оточенні вигаданих небожителів: Божої Матері та Марії Магдаліни» [17]; «Князь Довмонт княжив у Литві. Року 1269, ворогуючи з кн. Войшелгом за князівський престол, захоплює Псковське володіння. Збройними походами ходив на Естонію, Данію а батьківщині

Литву – насаджуючи православ'є. За охорону клясових інтересів релігії, за потурання нещадної експлуатації трудящих – церквою та монастирями кривавого кн. Довмонта залучили до складу «святих»; «Володимир Ярославич – внук київського князя Володимира. Княжив у Новгороді року 1043. Підчас збройного походу проти греків – загинув. Церква освячуючи грабіжницькі походи надає святості їх проводирям та зокрема кн. Володимиру» [18]. Відповідні коментарі супроводжували й олійний живопис храму: «року 1917 7–10 квітня генерал-лейтенант Пенкін В. К. на смерть своєї дружини Олександри виставив оцей кіот з виображенням так званої святої цариці Олександри як виображення своєї жінки змальнованої художником [І. С.] Іжакевичем» [19], а «вигаданого дідуся молільника Миколу Мірлікійського змал[ював] [М. К.] Пімоненко» [20].

Над головним іконостасом розмістили напис «Пам'ятай! Що боротьба проти релігії – це боротьба за соціалізм» [21]. У головному вівтарі, т. зв. відділі «Соціалістичне будівництво і шкідництво релігії», змонтували гасло «Жовтнева перемога – загибель релігії», на жертівнику – щит з написом: «Використаймо досвід революції 1905 р. для зміцнення обороноспроможності соціалістич-

Іл. 12. Постамент (подіум) першої половини XVIII ст. під раку святої великомучениці Варвари.
Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КПІ-Н-1456]

ної батьківщини – проти зазіхань світового імперіалізму та його прислужниці церкви». Уздовж апсиди розташували стенди щодо вартості будівництва й оздоблення Володимирського собору [22]. Зокрема наголошувалося, що «будівля собору коштує понад 1000.000 к-б.» [17], а під час будівельних робіт 1878 р. використовували працю арештантів «без інструмента по 22 коп. в день» [20].

В основному просторі храму організували й т. зв. читальню, оформивши плакатами-закликами: «Вище прапор культурної революції», «За участь в соціалістичному будівництві», «Боротьбою проти правого ухилу та “лівих” закрутів в антирелігійній роботі, зміцнемо міжнародний пролет-безвірницький фронт» тощо [23].

Група «Церковна торгівля» на хорах собору містила переліки «прибутків попів» [8], вітрини зі зразками «образів, що ними торгувала церква» [24], кружками-карнавками, ковчегами для мощей з відповідними музейними текстами: «Колекція так зв. мощей, що фабрикувалися церквою й царатом з гнилого непотріб'я для ганебного обдурювання та визиску трудящих: 1. Три частки невідомих святих. 2. Частка мощей Пантелеймона – лікаря “небесної поліклініки”. 3. Частки мощей Спиридона, Хараламія, Макарія, Дмитрія, Фоки, Єфрема, духовних та фізичних експлуататорів трудящих»³;

3. Ідеться про мощевик з мартирію, що стояв біля південної стіни Катерининського приділу Михайлівського собору в Києві.

«Зразок релігійної фальсифікації та шахрайства: 1. Частина руки невідомого святого. 2. Частина так званих мощей вигаданої Варвари. 3. Частка до так званих мощей князя Володимира. 4. Частка з невідомих мощей царя Костянтина та інші, за допомогою яких церква висмоктувала у трудящих останні копійки» [25] (іл. 6). Сюди ж на експонування перевезли низку рак: з Великої Печерської церкви – «зразок так званих мощей, що фабрикувалися церквою та царатом десятками та сотнями з гнилого непотріб'я, щоб відвернути увагу трудящих від клясової боротьби», що «як предмет церковної торгівлі до грудня 1929 р. перебувала в Успенському соборі Києво-Печерської лаври» [26]; а також «Універмаг церковної торгівлі з гнилого непотріб'я, трухлявих кісток та забрудненого віску, – що складають 88 часток з так званих мощей вигаданих святих, князів, купців, землевласників – в рясах, ченців та інших духовних і фізичних експлуататорів трудящих». Табличка, розташована на раці, стверджувала, що «системою молитов, постів та нещадного визиску релігія відвертала увагу трудящих від клясової боротьби» [27] (іл. 7). Імовірно,

Срібний мощевик використовували для зберігання часточок святих Спиридона Триміфутського чудотворця; Великомученика і цілителя Пантелеймона; священномученика Харлампія; священномученика Макарія, митр. Київського; Великомученика Дмитрія мироточивого; священномученика Фоки, еп. Синопійського; преподобного Єфрема Сірина і трьох часточок невідомих святих.

Лл. 13. Фрагмент експозиційної групи «Походження людини» Київського антирелігійного музею. Фотознімок 1932р.? [КПЛ-Н-2504]

у експозиції «Церковна торгівля» використали і гробницю, створену коштом відставного гвардії поручика О.С. Анненкова 1841 р. для Десятинної церкви, з пояснювальним текстом: «Рака з фабрикованими частками мощей вигаданих 50^{ма} «святих». По закритті Десятинної церкви з волі трудящих цю раку як зразковий експонат попівського шахрайства було переведено в Антирелігійний музей (червень 1930 р.) «Універсальна рака» являє собою звичайну дошку з 50^{ма} дірочками залитими воском і покритими лосняком (слюдою)» [28].

«Небесну поліклініку «лікарів фахівців», із зазначенням «які святі від яких хвороб «лікують» експонували у групі «Релігія і медицина» [8, с. 9–10]. Музейні тексти стверджували, що «мощами церква лікувала трудящих від усіх хвороб, поширюючи через культове цілування вселякі хвороби», «православна церква виображала на іконах усіх хто ссав кров у трудящого люду, або ж вигадані евангельські події», «робітничо-селянська безвірницька трудяща людність, викривши спекулятивні церковні махінації, відкинула геть ікону як шкідливий, непотрібний релігійно-побутовий хлам» [29]; закликали: «Геть жени попа – клич лікаря. Як хворітимеш, не допоможуть тобі ні свічки перед образами, ні молитви й молебни вигаданому богові. Отож додержуй гігієни й поради лікаря й ти будеш міцним будівником соціалізму» [30] (іл. 8).

Експозиції «Культ Володимира» і «Культ Варвари», що вірогідно утворювали групу «Православ'я на Україні», розмістили на хорах. Виготовили заплановані П.А. Карпенком для початкової експозиції щити з написами: «Князя

Володимира й інших, хто знущався з трудящого люду, ... церква визнавала святими й прилучала до складу «равноапостольних» і «для зміцнення економічно-торгівельних стосунків з Візантією кн. Володимир в 988 р. ... охрестив кіян...», а також додаткові: «У своїх клясових інтересах зв'язок з вигаданим богом буржуазія мислила не інакше як через своїх посередників – ченців князів та равноапостольних», «Щоб приспати клясову свідомість трудящих, придушених важкою працею на інших, церква століття пропагувала шкідливу християнську мораль, ставлячи за приклад для інших культ равноапостольного князя Володимира, що свого часу коло Києва в селі Берестовому мав власний гарем, в якому для християнської утіхи Володимира перебувало 200 жінок» [31; 32] (іл. 9). У вітринах розмістили пам'ятки, пов'язані з ім'ям святого та його релігійними реформами: текстильні вироби (покрови, літургійні воздухи і покрівці, облачення духовенства тощо) з церкви університету св. Володимира, що надійшли до фондів ВМГ (тоді – Лаврського музею культів і побуту) ще восени 1924 р. [21; 33]; «церковний посуд виготовлений в пам'ять 900-ліття запровадження християнства на Україні» (яшмові потир і дискос) [31; 34]; раку «для голови кн. Володимира, що виставлялась спекулятивним духівництвом в Києво-Печерській Лаврі для обдурювання трудящих» [35–37]; верхню частину «до кам'яної труни кн. Володимира, яка знаходилася в склепі Десятинної церкви» [38]; гробницю з Десятинної церкви, створену коштом О. С. Анненкова – «надгробок, в якому перебували кістки т. зв. мощі кн. Воло-

димира, що виставлявся спекулятивним духівництвом в Десятинній церкві для обдурювання робітників і селян» [32; 39] (іл. 10). Дерев'яну частину гробниці демонстрували відкритою з відповідним пропагандистським поясненням: «Київський митрополит Петро Могила 1636 р. під час розкопок ґрунту Десятинної церкви знайшов скриньку з кістками, що незабаром були визнані духівництвом за кістки князя Володимира. Року 1840 офіцер-дворянин Аненков зробив надгробок (він оце стоїть праворуч, до травня місяця 1930 р. стояв у Десятинній церкві коло південних воріт) до труни з кістками кн. Володимира. Напис на надгробковій говорить, що тут мали бути мощі кн. Володимира. Окрім голови, челюсти та частини правої руки, що ніби, як святощі, переховуються в інших церквах. Тим часом, у цій скриньці, серед трухлявих кісток, перетлілого одягу та золи є також голова, челюсть і кістки до обох рук. Отже, тут виразне найганебніше обдурювання трудящих з дуже невдалою фабрикацією скількох примірників так званих мощей кн. Володимира. Наслідком фальсифікаторської діяльності церковників є такі "мощі" князя Володимира: 1. Збірка кісток князя Володимира. 2. Частка мощей князя Володимира. 3 Частина руки князя Володимира. 4. Шматок кістки князя Володимира. 5. Три надгробки, що виставлялись як місце переховування мощей кн. Володимира: Києво-Печерська лавра, Десятинна церква, Володимирський собор. Все це перебуває тепер в Антирелігійному музеї як експонати шкідливості релігії та попівського шахрайства» [40; 41].

Основними експонатами відділу «Культ Варвари» стали історико-культурні пам'ятки з Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві: мощі св. Варвари, покрови і облачення мощей, срібна рака, дерев'яна частина [42–48] (іл. 11) та постамент (подіум) під раку, обкладений срібними карбованими дошками. Музейний текст до постаменту повідомляв: «"Прибуткова каса" – карнавка, що стояла в Михайлівському соборі, як додаток до раки з так званими мощами вигаданої Варвари. Розмір її (1,75 м довжина, 51 см ширина, 61 см висоти) яскраво доводить, до якої ганебности, шахрайства, ненажерливості й спекуляції доходило духівництво – класові носії релігії, в справі ганебного обдурювання та визиску трудящих» [49; 50] (іл. 12).

Експозиційну групу «Походження людини» улаштували в основному просторі собору. У показі, що мав відповісти на питання «Відкіля справді походить людина?», превалювали схеми, планшети, моделі черепів і мозку приматів у супроводі текстів: «Вивчення будови тіла та розвитку людини та тварини остаточно відкидає байки про відокремленість людини», «тваринні риси в будові людини», «людське тіло подібне до тіла тварини, особливо до мавп», «людина та мавпа» тощо [51] (іл. 13).

У збережених книгах загального інвентарю ВМГ наразі виявлено понад 370 записів щодо музейних предметів із Володимирського філіалу (іл. 14). У Київському

(Всеукраїнському) антирелігійному музеї експонували: олійний живопис на дерев'яній основі (Казанські, Вишгородські (Володимирські), Почаївські, Іверські, Охтирські ікони Божої Матері, образи «Споручниця грішних», «Одигітрія» у срібному окладі 1859 р., «Троєручиця», «Живоносне джерело», «Скоропослушниця», «Замилування», «Неопалима купина», «Діва Марія», дар «старшої сестри святомихайловської общини»

Антоніни Василівни Шуварської «Ікона Богородиці з дитям Ісусом в ранах і крові», «Ісус Христос», «Христос у темниці», «Вознесіння Господне», «Воскресіння Господне з ангелом і мироносицями», «Господь Вседержитель», «Богоявлення Господне», «Стрітення Господне», «Різдво Христове», «Вхід Господній у Єрусалим», «Спас Нерукотворний», «Моління про чашу», «Тайна вечерея», «Святий благовірний князь Михайло Тверський», «Чудо архистратига Михаїла», «Свята Варвара», «Свята мучениця Зінаїда», «Святі Григорій, Дмитрій, Андрій Первозваний, Трифон, Пантелеймон і Харлампій», «Святі апостоли Петро і Павло», «Сергій Радонезький», «Святий Миколай», «Глава Іоанна Предтечі», «Зосима Соловецький», «Тихон Задонський», «Княгиня Ольга», «Пророк Ілля», «Зішестя Святого Духа на апостолів», «Патріарх Гермоген», «Йоасаф Белгородський», «Макарій митрополит Київський», «Святий Архип», «Князь Володимир», «Собор Святих Отців Києво-Печерських», «Юрій Змієборець» 1914 р., «Праведна Єлисавета», «Питирим (єпископ Тамбовський)», «Сорок мучеників», «Собор апостолів», «Князі Гліб, Володимир і Борис», «Святий Пантелеймон», «Свята Варвара і архангел Михаїл», «Іоанн Богослов», «Преподобний Іларіон», «Святий Ісидор», «Преподобномученик Макарій Канівський» тощо); темперний живопис на дерев'яній основі («Господь Вседержитель», «Розп'яття з предстоячими», ікони Богородиці «Знамення» та «Троєручиця», «Князь Володимир» – дар Київському Михайлівському золотоверхому монастирю 1888 р., «Юрій Змієборець», «Явлення ангелів Олександрю Свірському» і т. д.); олійний живопис на металі («Воскресіння Христове», Богородиця «Знамення», «Богородиця з немовлям» 1914 р.,

Іл. 14. Відбиток інвентаризаційного штампа Всеукраїнського антирелігійного музею. Перша третина 1930-х рр.

Іл. 15. Вишивана Оленою Праховою за ескізом Віктора Васнецова плащаниця Володимирського собору в інтер'єрі храму. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КПЛ-Н-3204]

«Святий Пантелеймон», «Іоанн Воїн», «Свята Катерина», «Олександр Невський», «Княгиня Ольга», ікона-портрет святої пензля І.С. Іжакевича, ікона-портрет «Святий цар Олександр» тощо); олійний живопис на полотні (образи «Ісус Христос», «Хрещення Господнє» пензля М.В. Нестерова, «Страшний Суд», «Богородиця з немовлям», «Живоносне джерело», Почаївська ікона Божої Матері, «Богородиця на хмарах», «Покрова Богородиці» («1907 г. 23 Апр. В. Васнецев»), «Іоанн Богослов», «Свята Варвара», «Пантелеймон» («Сія ікона сооружена служителями университета св. Владимира 1890 г.») та ін.); штамповані на блясі й друковані на папері ікони та літографії («Господь Вседержитель», Казанська, Касперівська, Охтирська, Козельщанська ікони Божої Матері, «Всіх скорботних Радість», «Достойно є», «Годувальниця», «Моління про чашу», «Спаситель» («в память освобождения крестьян 1861 г.»), «Віра, Надія, Любов і Софія», «Архангел Михаїл», «Святий Пантелеймон цілитель», «Собор Печерських святих», «Феодосій Углицький», «Кирило і Мефодій», «Патріарх Гермоген», «Йоасаф Белгородський»), акварель «Інтер'єр Володимирського собору з чотирма постатями, що моляться» («Ив. И. Пыпота Киев 1903 года»), ікона на дзеркалі «Не-

відома свята з пальмовою гілкою і яблуком», гравюра на склі «Вознесіння», фотографія «Преподобний Йона Київський, в схимі Петро» [52; 53].

Значною була колекція тканин, що надійшла з антирелігійного музею: воздухи, покрівці, гаптовані зображення євангелістів Матвія, Луки та Іоанна, спороті з оксамитової плащаниці, вишивана патерична хустка (сулок), парусинова підвісна пелена до ікони з вишивкою; покров жертovníка, наданий імператрицею Катериною II 1787 р., фелони, гаптований пояс оксамиту фіалкового кольору 1885 р., гаптовані накривки чаш (потирів), плащаниця червоного атласу, пояс з білої парчі, поручі, антимінси (зокрема, з підписом Київського і Галицького митрополита Флавіана (Городецького)), покрови, килими, доріжки тощо. Серед текстильних виробів – первісне богослужбове начиння й оздоблення Володимирського собору: одяг на аналої із золотистої парчі; металева смужка з шістьма кільцями, зроблена в день закінчення килима 20 серпня 1896 р. з написом: «Ковер сей вышит в Киеве в 1896 г. в доме генерал-губернатора...», плащаниця роботи Олени Прахової [54; 55] (іл. 15). Важливою складовою експозиційної групи «Культ Варвари», що поповнила колекцію ВМГ, стали

покрови і облачення мощей великомучениці Варвари з Михайлівського собору Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Зокрема, нагрудники зеленого саету, бордового, зеленого, білого шовку, малинового оксамиту, оздоблені вишивкою; гаптована епитрахиль блакитного шовку; пов'язка, гаптована золотними нитками та обшита перлами і камінцями; пантофлі (черевички) з малинового оксамиту, розшиті перлами і скельцями; атласні рукавички тощо. Численними були покрови на мощі святої, виготовлені з парчі, оксамиту, шовку й атласу. Значна їхня кількість мала оздоблення гаптуванням, вишивкою різнокольоровим шовком і гарусом (вовняною пряжею), декор з перлів, намистин і камінців. Деякі з них були пожертвовані за обітницею. Наприклад, покров із золотного саету, вишиваний різнокольоровим шовком хрестиком, мав на підкладці вкладний напис: «От Варвары Онуфріевны Кулябко 18 IV/IV 96 г.». Особливий інтерес представляли покрови з ростовими зображеннями св. Варвари, виконані в техніці аплікації різними видами тканин, доповнені вишивкою та олійним живописом. Зокрема, покров XIX ст. з оксамиту світло-коричневого кольору мав образ великомучениці, опукло виготовлений з різних гатунків золотої парчі. Обличчя, руки, ноги святої були мальованими. Голову св. Варвари увінчувала корона з кольоровими камінцями. Периметр та вільне тло у верхній і нижній частині покрову прикрашав гаптований орнамент, утворений переплетенням виноградної лози і троянд; у кутах розміщувалися зображення херувимів з живописними ликами [52; 53; 56] (іл. 16).

З Володимирського філіалу до колекції ВМГ надійшли металеві гробниці та раки (цілі та у фрагментах), їхні дерев'яні частини, постаменти («прибуткові каси св. мощей»), мощевики, срібні та перламутрові образки («Господь Вседержитель», «Архангел Михаїл», «Святий Григорій», «Василій Великий», «Яків, брат Господній», «Голгофа», «Ісус Христос», «Богородиця», «Святий Марк», «Святий Лука», «Святий Іоанн», «Святий Матвій» тощо), фініфті, емалеві медальйони й оздобли окладів (зокрема фрагмент срібного окладу Євангелія 1846 р.), кружки-карнавки (частина з написами: «На лампадное масло для трех лампад», «Для бедных больных», «На общество восстановления православного христианства на Кавказе», «Кружка для сбора добровольных пожертвованных на сооружение и содержание православных церквей и школ в западных губерниях»), карнавки з тканини та шкіри, дерев'яні хрести з перламутровими та металевими вставками, посудини для мира, свічки, воти й вотивні привіски, металеві хрести різного розміру і форми, скульптурні зображення Спасителя (зокрема барельєф «Христос у терновому вінку» (іл. 17), Мадонни з дитям, Голгофи; Євангеліє, видане наприкінці XVII ст. у друкарні Києво-Печерської лаври; ковшик для теплоти («Военный храм Утоли моя печали»), тарілочка овальна («Храм Утоли моя печали»), металева

Іл. 16. Покров на мощі святої великомучениці Варвари XIX ст. Фотознімок 1930-х рр. [КПЛ-Н-2278]

дошка у формі корони («На украшеніє храма Утоли моя печали»); яйце страуса з мальованим сюжетом «Воскресіння Христа» в овалному медальйоні; мідна дошка в пам'ять освячення Володимирського собору, датована 20 серпня 1896 р. 3 предметів юдаїзму – вовняний білий з чорними смужками таліт, яд (указка), шофар [52; 53].

Низка історико-культурних і мистецьких пам'яток, насамперед ікони, що експонувалися у Київському антирелігійному музеї, після ліквідації філіалу вилучили для реалізації через мережу всесоюзного акціонерного товариства «Інтурист». Відповідно до акта від 20 березня 1934 р. музейний фонд втратив Казанські та Вишгородську ікони Божої матері, ікони «Богородиця з дитям на хмарах», «Обрізання Господне», «Різдво Христове», «Вхід Господній у Єрусалим», «Стрітіння Господне», «Воскресіння Господне», «Благовіщення Господне», «Різдво Богородиці», «Покрова», «Успіння Богородиці», «Глава Іоанна Предтечі», «Різдво Іоанна Предтечі», «Василій Великий», «Святі апостоли Сила і Силуан», «Цариця Олександра і Юрій Зміборець», «Святий Андрій Критський, Ангел-хранитель і мучениця Ірина», «Три Святителі», «Преподобні Печерські Антоній і Феодосій», «Собор архистратига Михаїла з Трійцею», «Святі

Іл. 17. Барельєф «Христос у терновому вінку». Фотознімок 1930-х рр. [КПЛ-Н-2121]

Костянтин і Олена», «Різдво Іоанна Хрестителя», «Марія Магдалина», «Іоанн Багатостраждальний», «Шість апостолів», «Преподобний Серафим Саровський», «Олександр Невський», «Олександр Невський і Митрофан Воронежський»; згідно з актом від 18 травня 1934 р. – ікони «Різдво Христове», «Воскресіння Господнє», «Преображення Господнє», «Хрещення Господнє», «Вознесіння Господнє», «Стрітення Господнє», «Різдво Богородиці», «Введення у храм Пресвятої Богородиці», «Покрова», «Зішестя Святого Духа на апостолів», «Старозавітна Трійця», Казанську та Вишгородську ікони Божої Матері. 15 липня 1934 р. вилучено овальний срібний образок від Євангелія із зображенням Іоанна Златоуста; 16 березня 1935 р. – яшмові потир і дискос, виготовлені в пам'ять 900-ліття Хрещення України-Руси [52] (іл. 18). У 1935 р. на продаж передали різьблену дерев'яну ікону «Святі Василій і Єфросинія», покрови, червоний оксамитовий парохет (завісу на шафу зі сувоями Тори) та підвіску до нього [53].

Деякі пам'ятки, використані у експозиційних групах Володимирського філіалу у першій третині 1930-х рр., збережено в музейному фонді України, насамперед у колекції НЗ «Киево-Печерська лавра»: ікони «Чудо архистратига Михаїла» (інв. № КПЛ-Ж-1169), «Воскресіння» (інв. № КПЛ-Ж-958), «Святий Зосима» (інв. № КПЛ-Ж-1230), «Собор святих архангелів» (інв. № КПЛ-Ж-449), «Йоасаф Белгородський»

(інв. № КПЛ-Ж-1138), «Патріарх Гермоген» (інв. № КПЛ-Ж-1141), ікона-портрет святої пензля І.С. Їжакевича (інв. № КПЛ-Ж-1959), рака святої великомучениці Варвари XVIII ст. (інв. № КПЛ-М-1167), рака з часточками мощей святих XIX ст. (інв. № КПЛ-М-1172), фрагменти накладної дошки раки для глави св. Володимира з Великої Печерської церкви Києво-Печерської лаври (інв. № КПЛ-М-291, М-10664), вказівка на вічне поминання Катерини II, Інокентія (Смирнова), єпископа Пензенського, архимандрита Фотія (Спаського), ієромонаха Амфілохія, графа Олексія і графині Євдокії 1845 р. (інв. № КПЛ-М-10950), документальні матеріали (Заклик 1911 р. до тарілочного збору на потреби російських богомольців у Живоносного Гробу Господнього, інв. № КПЛ-А-1342; подяка від Будинку працьовитості в Санкт-Петербурзі для чоловіків з гуртожитком 1907 р., інв. № КПЛ-А-1339), вишивана О.А. Праховою за ескізом В.М. Васнецова плащаниця Володимирського собору (інв. № КПЛ-Т-5241), пантофля з мощей великомучениці Варвари XIX ст. (інв. № КПЛ-Т-5251), т. зв. «Хрест апостола Андрія Первозванного» [57] (інв. № КПЛ-СК-237), скульптура «Мадонна з немовлям» італійської фірми «Cantagalli» (інв. №КПЛ-ТЗ-3) та ін.

Співробітники Володимирського філіалу ВМГ протягом неповних трьох років втілювали проєкт антирелігійної музеєфікації храму, прагнули задовільнити вимоги влади щодо перетворення музеїв на «підсобне знаряддя революції» й «зрою на антирелігійному фронті». Попри те, що складений П.А. Карпенком «Перспективний план організації Всеукраїнського антирелігійного музею (у Володимирському соборі) з деталізацією розташування музейної експозиції» так і не був втілений у життя, філіал запропонував для огляду низку виставкових груп: «Володимирський собор на службі царатові», «Церковна торгівля», «Релігія і медицина», «Мистецтво на послугах церкви», «Культ Варвари» та «Культ Володимира». У експозиційному показі переважали текстові пояснення – гасла, щити, планшети тенденційного пропагандистського змісту, що «викривали класову суть релігії», «шахрайство» церковників, закликали, «виконуючи п'ятирічку в чотири роки, будувати нове життя без релігії, без віри в бога, на основі колективної, комуністичної правди». Експонатами антирелігійного музею, окрім первісного богослужбового начиння й оздоблення Володимирського собору, стали пам'ятки, вилучені з Михайлівського Золотоверхого монастиря, Десятинної церкви, Великої Печерської церкви, а також предмети, що раніше надійшли до колекції ВМГ (Лаврського музею культів і побуту), зокрема з церкви Київського університету св. Володимира. Деякі об'єкти історико-культурної спадщини ще під час роботи Київського антирелігійного музею звандалізували відвідувачі. Руйнацію живопису й стінопису 1932 р. планували зупинити реставраційними роботами співробітників Всеукраїнських

художньо-реставраційних та репродукційних майстерень. Після ліквідації філіалу всі предмети музейного значення передали до основного фонду ВМГ, низку пам'яток було втрачено у 1934–35 рр. – реалізовано через мережу «Інтурист». Перспективним є подальше виявлення і дослідження пам'яток, експонованих у Володимирському філіалі ВМГ, у сучасних музейних колекціях, а також аналіз антирелігійної риторики музею, що повторювалась як у пізніших експозиціях ВМГ і Центрального антирелігійного музею на теренах Києво-Печерської лаври 1930-х рр., так і у виставках Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника 1960–70-х рр. [58].

ДЖЕРЕЛА

1. Преловська І.М. Київські храми – філії Всеукраїнського музейного городка у 1920–1930-ті рр. : збутки та втрати. *Могілянські читання 2008: Церква і музеї: втрати ХХ століття*. Київ, 2009. С. 81–95.

2. Ковалинський В.В. Київські мініатюри. Книга перша: окремі епізоди з історії міста Києва. Київ : Купола, 2006. 384 с.

3. Яненко А.С. Київське музейництво на шпальтах радянських газет 1930-х – початку 1940-х рр. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 435–447.

4. Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / С.І. Білокінь (науковий коментар). *Лаврський альманах*. 2003. Вип. 11. С. 142–175.

5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 285, од. зб. 2061, 5 арк.

6. Карпенко П. Антирелігійний музей на фронті соцбудівництва (до річниці роботи Володимирського філіялу ВМГ). *Войовничий безвірник*. 1931. 21 травня. С. 4.

7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф. 166, оп. 9, спр. 1461, 134 арк.

8. Строкань. До реорганізації музейно-антирелігійної роботи. *Безвірник*. 1931. № 16. С. 6–12.

9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, 182 арк.

10. Преловська І.М. Софійська філія у складі Всеукраїнського музейного городка 1920–1930 рр. *Могілянські читання 2006: Доля музейних зібрань*. Ч. 1. Київ, 2007. С. 165–175.

11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 543, 26 арк.

12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 526, 32 арк.

13. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» (далі НЗ «Києво-Печерська лавра»), інв. № КПЛ-Ф-4165.

14. Державний архів м. Києва, ф. Р-323, оп. 1, спр. 1638, 124 арк.

15. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-4163.

16. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-3661.

17. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2501.

18. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2526.

19. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-9109.

20. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2524.

21. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1448.

22. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-4170.

23. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-4171.

24. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1438.

25. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-9372.

26. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-10181.

Іл. 18. Потир і дискос – «церковний посуд виготовлений в пам'ять 900-ліття запровадження християнства на Україні» у експозиції Київського антирелігійного музею. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КПЛ-Н-1453]

27. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1453.

28. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2710.

29. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2490.

30. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-4174.

31. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-9107.

32. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2521.

33. Яненко А., Качан Р., Варивода А. Листування про спадок Київського університету Св. Володимира : причинки до формування колекції Лаврського музею. *Могілянські читання 2019: Пам'ять і пам'ятки Мазепиної доби: вивчення, збереження, осмислення*. Київ, 2019. С. 127–131.

34. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-9132.

35. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-9355.

36. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2029.

37. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-3139.

38. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2888.

39. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2709.

40. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-10193.

41. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1409.

42. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-10046.

43. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-10047.

44. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-10048.

45. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2026.

46. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2027.

47. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1410.

48. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-3028.

49. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1449.

50. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1456.

51. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2504.

52. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-А-НДФ-133.

53. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-А-НДФ-136.

54. Варивода А. Г. Від ескізу до втілення (До історії створення видатної пам'ятки шитва ХІХ ст. – прахівської плащаниці – з колекції Національного Києво-Печерського заповідника). *Лаврський альманах*. 2005. Вип. 14. С. 43–46.

55. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-3204.

56. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2278.

57. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-8305.

58. Християнство й атеїзм на Україні: короткий довідник-путівник по виставці / укладачі В.О. Павленко, В.О. Басенко. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1976. 54 с.

Yanenko A.S., Oleksiuk I.M. Kyiv Anti-Religious Museum of the first third of the 1930s (the Volodymyrskyi branch of the All-Ukrainian Museum Town)

The article deals with the Kyiv (All-Ukrainian) Anti-Religious Museum, which functioned during the first third of the 1930s in Volodymyr Cathedral. The church was decided to close and turned into an anti-religious museum by a resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee of the UkrSSR on August 5, 1929. The organization of the newly-formed museum center was entrusted to the All-Ukrainian Museum Town – a historical and cultural preserve on the territory of nationalized Kyiv-Pechersk Monastery. The actual work on the organization of the branch began at the beginning of 1930. Pavlo Karpenko was appointed the head of the Kyiv Anti-Religious Museum and prepared the «Prospectus of the organization of the All-Ukrainian Anti-Religious Museum (in Volodymyr Cathedral) with details of the location of the museum exposition». Publications in the press, archival documents, photographs, and preserved museum inventories allow claiming that the staff of the Volodymyrskyi branch of the All-Ukrainian Museum Town during almost three years was trying to implement the project of anti-religious cathedral museification, sought to satisfy the Soviet authorities' demands to turn museums into «instruments of revolution» and «weapon on the anti-religious front». Despite the fact that Pavlo Karpenko's «Prospect» was never implemented, the branch offered a number of exhibition groups for visitors: «Volodymyr Cathedral in the pay of the tsarist regime», «Church trade», «Religion and medicine», «Art in the pay of the of the church», «The Cult of Barbara», «The Cult of Volodymyr», «The Origin of Human Being». The museum displays were dominated by textual explanations – slogans, shields, boards, and banners of tendentious propaganda anti-religious content. The exhibits of the anti-religious museum, in addition to the original liturgical utensils and decorations of Volodymyr Cathedral, were monuments removed from St. Michael's Golden-Domed Monastery in Kyiv, the Church of the Tithes, the Great Cave Church, as well as items previously included in the collection of All-Ukrainian Museum Town (the Lavra Cults and Life Museum). Some objects of historical and cultural heritage were vandalized by visitors of the Kyiv Anti-Religious Museum. After the liquidation of the branch, all museum value objects were transferred to the main All-Ukrainian Museum Town collection, a number of monuments were lost in 1934 and 1935 – sold through the «Intourist» chain.

Key words: Kyiv (All-Ukrainian) Anti-Religious Museum, All-Ukrainian Museum Town, exposition, museum collection, propaganda, Kyiv, USSR, the 1930s.

REFERENCES

1. Prelovska, I.M. (2009). Kyivski khramy – filii Vseukrainskoho muzeinoho horodka u 1920–1930-ti rr.: zdobutky ta vtraty [Kyiv churches – branches of the All-Ukrainian Museum Town in the 1920s and 1930s: gains and losses]. *Mohylianski chytannia 2008: Tserkva i muzei: vtraty XX stolittia*, pp. 81–95. [in Ukrainian].
2. Kovalynskyi, V.V. (2006). *Kyivski miniaturi [Kyiv miniatures]*. Knyha persha: okremi epizody z istorii mista Kyieva. Kyiv: Kupola. [in Ukrainian].
3. Yanenko, A.S. (2017). Kyivske muzeinytstvo na shpaltakh radianskykh zavet 1930-kh – pochatku 1940-kh rr. [The museums in Kyiv on soviet newspaper columns in the 1930s – the beginning of 1940s]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 10, pp. 435–447. [in Ukrainian].
4. Heppener-Linka, N.V. (2003) Spohady pro Vseukrainske muzeine mistechko 1929–1939 rr. [Memories of the All-Ukrainian Museum town in 1929–1939]. *Lavrskyi almanakh*, 11, pp. 142–175. [in Ukrainian].
5. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, f. 285, od. zb. 2061, 5 ark.
6. Karpenko, P. (1931). Antyrelihiinyi muzei na fronti sotsbudivnytstva (do richnytsi roboty Volodymyrskoho filialu VMH) [Anti-religious museum on the front of socialistic construction (to the anniversary of the Volodymyrskyi branch of All-Ukrainian Museum Town)]. *Voiovnnychi bezvirnyk*, 21 travnia, 4. [in Ukrainian].
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (dali TsDAVO Ukrainy), f. 166, op. 9, spr. 1461, 134 ark.
8. Strokan. (1931). Do reorganizatsii muzeino-antyrelihiinnoi roboty [The reorganization of museum and anti-religious work]. *Bezvirnyk*, 16, pp. 6–12. [in Ukrainian].
9. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 10, spr. 571, 182 ark.
10. Prelovska, I. M. (2007). Sofiiska filiiia u skladi Vseukrainskoho muzeinoho horodka 1920–1930 rr. [Sofia branch as a part of the All-Ukrainian Museum Town in the 1920s and 1930s]. *Mohylianski chytannia 2006: Dolia muzeinykh zbran, 1*, pp. 165–175. [in Ukrainian].
11. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 10, spr. 543, 26 ark.
12. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 11, spr. 526, 32 ark.
13. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra» (dali NZ «Kyievo-Pecherska lavra»), Inv. No. KPL-F-4165.
14. Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva, f. R-323, op. 1, spr. 1638, 124 ark.
15. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-4163.
16. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-3661.
17. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2501.
18. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2526.
19. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-9109.
20. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2524.
21. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1448.
22. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-4170.
23. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-4171.
24. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1438.
25. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-9372.
26. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-10181.
27. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1453.
28. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-2170.
29. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2490.
30. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-4174.
31. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-9107.
32. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2521.
33. Yanenko, A., Kachan, R., Varyvoda, A. (2019). Lystuvannia pro spadok Kyivskoho universytetu Sv. Volodymyra: prychnyky do formuvannia kolektsii Lavrskoho muzeiu [Correspondence about the legacy of St. Volodymyr's University in Kyiv: complements for the formation of the collection of the Lavra Museum]. *Mohylianski chytannia 2019: Pamiat i pamiatky Mazepynoi doby: vyvchennia, zberezhennia, osmyslennia*, pp. 127–131. [in Ukrainian].
34. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-9132.
35. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-9355.
36. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2029.
37. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-3139.
38. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2888.
39. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2709.
40. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-10193.
41. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1409.
42. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-10046.
43. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-10047.
44. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-10048.
45. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2026.
46. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2027.
47. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1410.
48. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-3028.
49. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1449.
50. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1456.
51. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2504.
52. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-A-NDF-133.
53. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-A-NDF-136.
54. Varyvoda, A. H. (2005). Vid eskizu do vtilennia (Do istorii stvorennia vydatnoi pamiatky shytyva XIX st. – prakhivskoi plashchanytsi – z kolektsii Natsionalnogo Kyievo-Pecherskoho zapovidnyka) [From the sketch to the embodiment (To the history of the creation of an outstanding sewing monument of the XIX century – Olena Prakhova's shroud of Christ – from the collection of the National Kyiv-Pechersk Preserve)]. *Lavrskyi almanakh*, 14, pp. 43–46. [in Ukrainian].
55. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-3204.
56. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2278.
57. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-8305.
58. Pavlenko, V. O., Basenko, V. O. (Ed.). (1976). *Khristianstvo i ateizm na Ukraini: Korotkyi dovidnyk-putivnyk po vystavky [Christianity and Atheism in Ukraine: an exhibition short guide]*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

